

Опанасюк В. В.

РЕВОЛЮЦІЯ ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Постановка проблеми. Сучасні історичні та політологічні дослідження суспільних процесів, що пов'язані з порушенням стабільності та рівноваги політичних систем, потребують з'ясування суті та проявів різних видів макроконфліктів, зокрема, таких істотних, як революції. Однак, і на Заході, і в Україні революція як форма політичного конфлікту залишається проблемою, до якої підходять з обачністю, хоча від цього вона не втрачає своєї актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У виявленні характеристик революції як форми політичного конфлікту опиратимемося на висновки, що отримані Х. Арендт¹, Р. Дарендорфом², Ш. Айзенштадтом³, М. Річардсом⁴, Т. Скокпол⁵, А. де Токвілем⁶, С. Уолтом⁷, С. Хантінгтоном⁸. Серед останніх наукових публікацій в Україні назвемо поодинокі політологічне дослідження революцій, яке здійснив В. Якушик⁹. У працях перелічених вчених здійснено спроби встановити сутнісні характеристики революцій, виявити підстави для їхнього порівняльного аналізу та типології. Однак, не з'ясованими залишаються можливості використання висновків, отриманих внаслідок дослідження класичних революцій, для типології і виявлення характеристик революцій раннього періоду Нового часу. Сучасні можливості конструювання революцій за допомогою політтехнологій ставлять під сумнів висновки про детермінованість революційного процесу, що зрештою,

вимагає коригування вихідних методологічних засад для дослідження цього складного суспільно-політичного явища.

Мета дослідження полягає в тому, щоб довести наявність деструктивного та конструктивного потенціалу революцій. **Завдання дослідження** передбачають з'ясування типових характеристик революцій, виявлення можливостей їхнього використання для дослідження суспільно-політичних трансформацій залежно від фактору історичного часу, виявлення перспектив подальших досліджень у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. Дослідження революцій мають давню традицію в методології та методиці. Серед методологічних підходів — психологічний, економічний, соціологічний, конфліктологічний, історико-порівняльний, структурно-функціональний аспекти¹⁰. Однак цим переліком сучасна політологія не обмежується: до арсеналу науковців активно залучаються синергетика та методологія постмодерну. Найбільш продуктивним виявився компаративний історичний аналіз, що розвивається у двох напрямках. Один з них — теоретичні історико-політологічні дослідження. Другий — статистичні дослідження революцій, пов'язані з обробкою значних масивів даних. Однак, їхні результати настільки відрізняються один від одного через специфічність зразків та залежність від історичного періоду, що знайти консенсус у наукових колах виявилось практично неможливим¹¹. Перспективним у дослідженні революцій вважаємо поєднання компаративних теоретичних історико-політологічних досліджень з конфліктологічним підходом.

Революція (від лат. *revolutio* — поворот, переверот) — це радикальна трансформація правил політичної гри, символів та основ легітимності, що здійснюється, як правило, насильницьким шляхом і супроводжується «новим баченням політичного й соціального порядку»¹². Трансформація — це глибоке істотне перетворення системи, яке змінює структуру і функції базової системи, умови зовнішнього та внутрішнього середовища¹³. Політичну трансформацію М. Михальченко пропонує розглядати як історичний процес, що структурно поєднує трансформацію політичної системи суспільства, «політичної людини», політичної культури суспільства й особи¹⁴ в аспекті політичних відносин, політичної та громадянської відповідальності тощо.

Більшість революцій, як свідчить історія, одночасно вели до якісної зміни політичного й соціального порядку¹⁵. Тому суспільно-політичний феномен, який Ш. Ейзенштадт називав «великими

революціями», а Т. Скокпол — «соціальними революціями», в рамках статті позначено терміном «революція».

Намагаючись підкреслити стрімкість революційних перетворень на відміну від поступовості еволюційного розвитку, Ш. Айзенштадт визначає революцію як ситуацію¹⁶, однак такий прийом тільки заплутує розуміння революції. По-перше, революція — це процес змін; із нього закономірно не випливають ні ускладнення соціальної структури, ні прогресивність перетворень¹⁷. По-друге, революція — це один із видів соціального конфлікту, що в процесі свого перебігу проходить три періоди (передконфліктний, власне конфлікту, післяконфліктний). У кожному з них можна виділити конкретні етапи. Отже, протяжність у часі не дозволяє визначити послідовність революційних подій як ситуацію. До того ж це вносить плутанину в дослідження революційної (передконфліктної) ситуації, яка не обов'язково трансформується у власне революційний конфлікт.

Революція стає можливою, якщо через закриття каналів соціальної мобільності маргіналізація охоплює або загрожує більшості членів суспільства. Однак важко погодитися з претензійним припущенням російського культуролога А. Я. Флієра про те, що маргінали винні в революціях та наступних диктатурах, оскільки не вміють організувати суспільний порядок і паразитують за рахунок тоталітарного (що в нього тотожно насильницькому) контролю за розподілом ресурсів¹⁸.

Серед причин маргіналізації можна виявити як суб'єктивні, так і об'єктивні, а середовище маргіналів не є однорідним. Маргінали — це та частина суспільства, яка виявилася позбавленою негативної свободи, тобто залежною від обставин. Різні прошарки маргіналів у перебігу революції виконують конкретні функції. Так, зокрема, соціальні низи (або люмпени) створюють аскриптивну масу, яка забезпечує роботу механізму революції, вивільняючи руйнівну енергію бунту. Дійсно, внаслідок своєї неконкурентноспроможності вони нездатні організувати новий порядок та забезпечити його існування. Щоб революція була успішною, масі необхідний політичний лідер. Революція здатна вступити у свою конструктивну фазу тоді, коли у перетворенні суспільства вбачають сенс організаційні та інтелектуальні лідери другого плану, маргіналізовані існуючою політичною владою. Саме маргінальна еліта очолює політичний рух під час революції¹⁹ та створює основу нового правлячого класу.

Отже, революція виникає тоді, коли ряди маргіналів масово поповнюють ті, хто має власний потенціал, сили та знання, проте їхня реалізація обмежується тиском політичних структур, що виражається у вибірковій дії правових норм, закритті каналів соціальної мобільності та інших зловживаннях влади.

Головний об'єкт революційної боротьби — це контроль над державою. Революційна ситуація виникає тоді, коли ефективність і компетенція уряду потрапляють у центр взаємовиключних вимог двох чи більше політиків. Революція відбувається, якщо претенденти на державну владу відчують себе спроможними перемогти старий режим і встановити новий, фундаментально відмінний політичний порядок.

У цьому зв'язку доречно зупинитися на понятті «суспільна сила».

Згідно з визначенням С. Хантінгтона, суспільна сила — це етнічна, релігійна, територіальна або економічна група. З ускладненням структури суспільства з'являються нові суспільні сили, диференційовані за професійними, класовими та іншими ознаками, а також розвиваються вже існуючі. «Політична організація або процедура є засобом установа порядку, вирішення суперечок, висунання авторитетних лідерів і, отже, встановлення спільності між тими чи іншими суспільними силами»²⁰. Суспільні сили, якщо їм вдається знайти спільні інтереси, здатні об'єднуватися для того, щоб виступити єдиним фронтом або на підтримку, або проти існуючого політичного порядку. Функціонування політичних інститутів можливе тільки в тому разі, якщо суспільні сили мають спільні інтереси й налаштовані сприймати існуючі суспільно-політичні зв'язки. Політичні інститути, які не здатні забезпечити соціальну згуртованість через посередництво правового консенсусу та забезпечення суспільної користі²¹, приречені, оскільки ненависть і соціальна ворожнеча їх руйнують²². При цьому необхідно враховувати три структурні відносини, як пропонує Т. Скокпол: перші відносини між суспільними силами; другі — між суспільними силами та державою; треті — між різними державами у міжнародних відносинах²³. Вважаємо, що для аналізу стабільності політичної системи зі сприйняттям держави як її головного інституту важливіше виявляти й досліджувати глибокі зв'язки, які надають сенс свободі вибору («легітури» за термінологією Р. Дарендорфа²⁴): адже всі форми політичної активності передбачають не просто відносини, а зв'язок між суб'єктами політики

та інститутами політичної влади (державної влади — під час революції).

Звернімося до характеристик революцій, які вдалося виявити С. Уолту. Перше, що відрізняє революцію від інших форм політичної боротьби, — це послаблення адміністративної та репресивної здатності держави внаслідок комбінації внутрішніх і зовнішніх викликів. Друге — революцію супроводжує вибух політичної активності: у масових революціях — елементів, маргіналізованих старим режимом; в елітарних революціях — дисидентів, незгодних зі старим режимом. У будь-якому разі в ситуації соціальної аномії старий режим виявляється нездатним через свої інститути та принципи забезпечити дотримання старих девальвованих соціальних норм. Нелегальні методи боротьби та політичної активності остаточно підривають хитку опору функціонування старого політичного режиму. Третє — революції змінюють мову політичного дискурсу і заохочують розвиток нових символів і соціальних звичаїв. Четверте — революції змінюють принципи формування влади. У більшості випадків, усунувши від влади реакційних членів старого режиму, революції залучають до влади представників раніше заборонених груп. Таким чином, революціям неминуче притаманне «перевизначення політичного співтовариства». Нарешті, п'яте — як правило революції супроводжуються насиллям. Сила часто необхідна, щоб зламати опір старого режиму та здобути домінуюче становище серед конкуруючих революційних фракцій²⁵.

Тепер перейдемо до можливостей використання характеристик класичних революцій для дослідження революцій періоду раннього Нового часу. Так, однією з відмінних рис революцій від інших насильницьких форм протесту Ш. Ейзенштадт називає сутність онтологічних або космологічних уявлень²⁶. Революція приносить у суспільство нове бачення соціального й політичного порядку. Від моделей, сформованих релігійними рухами, ці бачення відрізняє світський характер, перспектива досягнення в реальному, а не в потойбічному житті. Акцент світосприйняття в революціях Нового часу робився на проблемах рівності, свободи, справедливості. Однак, ці проблеми в ранніх революціях тільки намітилися, а отже, не могли бути розробленими на теоретичному рівні. Крім того, всі ранні революції в короткотерміновій перспективі не розширювали кола осіб, які володіли політичними правами, але вони відкривали перспективу для такого розширення.

Другою важливою особливістю вчений називає своєрідне співвідношення між моделлю змін, типом політичного режиму та інституційними структурами суспільств, що переживають революцію. Це співвідношення виражається трьома аспектами. По-перше, суспільство сприймається як цілісність, а отже зміни в різних сферах суспільства стають можливими завдяки політичним діям і змінам у політичній сфері. Так само зміни традиційних критеріїв соціальної стратифікації позбавляють старий правлячий клас влади, а символи революційної культури надають сенсу суспільно-політичним трансформаціям, визначаючи ціннісні критерії інтеграції суспільних сил у революційній боротьбі. По-друге, нові уявлення про суспільний порядок розривають зв'язок із попередньою історією суспільства. По-третє, у ранніх революціях тільки намітилися, а відтак, слабо усвідомлювалися універсалістські та місіонерські тенденції, що яскраво виявилися під час Французької революції 1788-1789 рр. та в сучасних революціях. Слідом за М. Родінсоном, Ш. Айзенштадт цілком справедливо вважає, що «місіонерська орієнтація не обов'язково означала велику терпимість або «лібералізм», оскільки проводилася революційними арміями, налаштованими в першу чергу на руйнування старого порядку та готовими розглядати ідею нового суспільно-політичного устрою як універсальну, і в принципі, прийнятну за межами конкретної етно-національної спільноти. Нація була тільки об'єктом для реалізації універсальних ідей»²⁷.

Зрештою, кожна соціальна революція доби Нового часу досягла, принаймні, трьох результатів: надзвичайної радикалізації та централізації державних інститутів, усунення традиційно вищих станів від проміжного квазіполітичного контролю над селянами, усунення або зменшення економічної влади родового дворянства²⁸.

В історичній навчальній та науковій літературі з проблем революційної боротьби в Україні склалася традиція вживати поняття «національна революція». Це поняття має два значення. Одне з них: воно вказує на спрямованість революції мас на звільнення насильницьким шляхом від чужоземного панування, що супроводжується одночасною зміною політичної системи (М. Ріджеї)²⁹, інше — на предмет і сферу людської діяльності — конструювання нації (Е. Сміт)³⁰. Однак, у жодному разі ці поняття не несуть ніякого концептуального сенсу. Вважаємо за доцільне, враховуючи особливості українського соціуму, вживати поняття «національна

революція» у значенні рішучої і швидкої реалізації проекту політичної нації на основі культурної нації.

Розвиток нації передбачає, що в рамках існуючого політичного порядку національна спільнота має почуватися комфортно, тобто мати реальну можливість задовольняти свої ментальні потреби, передусім ті, що стосуються безпеки, самоідентифікації, збереження національної єдності через встановлену систему суспільно-політичних інститутів та зв'язків. Так само кожен член національної спільноти свій інтерес до держави усвідомлює як можливість реалізації особистих інтересів у правовій площині через посередництво системи устояних суспільно-політичних зв'язків, які держава підтримує та захищає. З одного боку, національна революція виникає, коли етно-національна спільнота втрачає легальну можливість і здатність через існуючу систему політичної влади задовольнити загальнонаціональні, а також особисті інтереси більшості своїх представників, тобто, коли нація відчуває дискомфорт від існуючих легітур. З іншого боку, для початку революції необхідно, щоб система державної влади виявилася не ефективною. Обов'язковою умовою при цьому мають бути такі зрушення в суспільстві, які ведуть до розширення в його структурі індивідуалістського компонента.

Ще один складний і суперечливий момент у дослідженні революцій — використання поняття «буржуазна революція». Це поняття так само має два значення. По-перше, воно називає суспільний клас, формування якого прискорилося в революційній боротьбі. У своєму другому значенні воно ширше, оскільки називає напрям суспільної трансформації. Саме в другому значенні це поняття вживається в історичних та політологічних дослідженнях на Заході.

Якщо зміни в політичній та духовній сферах життєдіяльності суспільства під час революції виявити відносно легко на основі інституційних змін та дослідження суспільної свідомості, то економічні зміни в ході революції прослідкувати вкрай важко. Дійсно, потужні соціальні вибухи, особливо якщо вони супроводжуються громадянською війною, руйнують економічне підґрунтя старого суспільного порядку. Тому нові економічні відносини знаходять собі дорогу поступово. Дослідницьке завдання ускладнюється, якщо революцію очолює харизматичний лідер. Економіка потребує адміністрування, а харизматичний лідер і адміністрування несумісні. Крім того, після руйнування старого порядку, як вдалося встановити А. де Токвілю, починається період, коли елементи

старого порядку (серед іншого — економічних відносин) поступово повертаються до життя³¹. Новий суспільний порядок не ідентичний старому, проте будується на його уламках.

Переваги конфліктологічного підходу можуть бути використані при визначенні етапів революційного руху. При цьому доцільно відмовитися від встановлення кульмінаційної точки революційної боротьби, оскільки не всі конфлікти після її досягнення ідуть на спад. Тому революцію розглядатимемо як власне конфлікт у послідовності таких етапів: інцидент, ескалація конфлікту, збалансована протидія, завершення конфлікту.

Інцидент — випадок, непорозуміння, з якого розпочинається власне конфлікт. Ескалація конфлікту — це різка інтенсифікація боротьби. Етап збалансованої протидії характеризується продовженням боротьби, інтенсивність якої знижується. Сторони конфлікту на цьому етапі усвідомлюють, що власних ресурсів для розв'язання конфлікту їм бракує, ведуть проміжні переговори, але сподіваються на залучення додаткових ресурсів, тому дій для досягнення реальної згоди не розпочинають. Нарешті, етап завершення конфлікту. Сторони готові до припинення конфлікту за будь-яких умов³². Революційний конфлікт може завершитися так само швидко, як і розпочався, оскільки в ньому повною мірою виявляється фактор випадковості, як-от «раптова смерть лідера-харизми, що неминуче тягне за собою якісно нову політичну ситуацію, або зовнішній вплив, ... що може змінити домінуючих суб'єктів»³³.

Поряд із цим не втрачає своєї актуальності метод періодизації. Однак, у його основу нами пропонується покласти підмічену при дослідженні Французької революції 1788–1789 рр. А. де Токвілем особливість. Революція, переконаний французький історик, мала у своєму розвитку дві фази. Перша пов'язана з намаганням повністю знищити своє минуле; друга — з намірами та спробами часткових запозичень із цього минулого. Ідеться про властиві старому порядку закони та «політичні звички», які були знищені революційною хвилею, а згодом з'явилися знову³⁴. У сучасній політичній термінології тут доречно говорити про зміни в системі інститутів державної влади.

Пояснити, чому так відбувається, допоможе спрощена, проте аналітично конструктивна модель революційного суспільства, запропонована Л. Едвардсом. Вчений виділяв у революційному суспільстві три соціальні групи: консерваторів, які прагнуть втримати владу; реформаторів, яких задовольняє поступове проведення

змін на законних підставах; радикалів, які бажають фундаментальних змін у короткі терміни. Революцію здійснюють реформатори та радикали. Перші потребують масової підтримки, а другі відчують ідеологічно-організаційну слабкість, тому змушені підтримувати реформаторів. У більшості революцій перемагають реформатори, які поступово повертають суспільну систему до висхідного пункту, водночас здійснюючи зміни згідно зі своїм баченням суспільно-політичної мети³⁵.

Проаналізувавши революцію як форму політичного конфлікту, зробимо кілька **висновків**. По-перше, дослідження революцій на основі поєднання компаративного та конфліктологічного підходів створює широкі теоретичні можливості для поглиблення конкретно-історичних та проведення прикладних політологічних досліджень. При цьому необхідно враховувати, що окремі характеристики революцій яскраво виявилися і були усвідомлені тільки в пізніх революціях. Відтак, недоречно їх шукати в довершеному стані в ранніх революціях. По-друге, революції характеризує занадто висока ціна влади, що вимірюється людськими життями. Внаслідок колапсу старого режиму всі члени суспільства перебувають у хиткому становищі й жоден не може бути впевнений у задоволенні своїх інтересів і безпеці³⁶. Перебіг революції виявляє первинні інстинкти, архетипи несвідомого бажання смерті переможеного, жертви як спокути за криваву боротьбу, що супроводжувалася неймовірним напруження емоційних сил. Тож, сліпе несвідоме руйнування життєвого простору, але поряд із цим — зміцнення паростків нового життя, а отже, формування нового суспільно-політичного порядку. Звідси випливає, що в революціях поєднуються деструктивні та конструктивні елементи.

---

¹ Arendt H. On revolution. — Harmondsworth; Middlesex: Penguin books, 1973. — 350 p.

² Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. А. Орган. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 109 с.

³ Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // Thesis. — 1993. — Вып. 2. — С. 190–212; Айзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизации / Пер. с англ. В. А. Гордон; Под ред. Б. С. Ерасова. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 416 с.

⁴ Richards M. D. Revolutions in world history. — L.; N. Y.: Routledge, 2004. — 104 p.

⁵ Skocpol T. Social revolution in the modern world. — 3-d ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994. — 354 p.; Skocpol T. States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia and China. — 5-th ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979. — 407 p.

⁶ Токвиль А. де. Старый порядок и революция / Пер. с фр. М.Федоровой. — М.: Моск. философский фонд, 1997. — 252 с.

⁷ Walt S.M. Revolution and war. — Ithaca: Cornell University Press, 1996. — 365 p.

⁸ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Пер. с англ. В.Рокитянский. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с.

⁹ Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. — 2006. — № 2. — С.19-36.

¹⁰ Див.: Skocpol T. Social revolution in the modern world. — P. 73, 99–100; Skocpol T. States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia and China. — P. 10.

¹¹ Goldstone J.A. Comparative historical analysis and knowledge accumulation in the study of revolutions // Comparative historical analysis in the social sciences / Ed. by J.Mahoney, D.Rueschemeyer. — Cambridge; N. Y.: Cambridge University Press, 2003. — P. 41-42.

¹² Айзенштадт Ш.Н. Назв. праця. — С. 193.

¹³ Див.: Бронніков В. Вплив феномену маргінальності на трансформації політичних систем // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2004. — С. 116.

¹⁴ Михальченко М. І. Трансформація політична // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — С. 667.

¹⁵ Див.: Токвиль А. де. Назв. праця. — С. 23; Conteh-Morgan E. Collective political violence: an introduction to the theories and cases of violent conflicts. — L.; N. Y.: Routledge, 2004. — P. 157.

¹⁶ Айзенштадт Ш. Н. Назв. праця. — С. 193.

¹⁷ Див.: Якушик В. Назв. праця. — С. 19.

¹⁸ Див.: Флиер А. Я. Культурология для культурологов: Учеб. пособ. — М.: Академический проект, 2000. — С. 429-431.

¹⁹ The houses of history: a critical reader in twentieth-century history and theory / Selected by A.Green, K.Troup. — Manchester: Manchester University Press, 1999. — P. 124.

²⁰ Хантингтон С. Назв. праця. — С. 29.

²¹ Див.: Там само. — С. 30, 32.

²² Дарендорф Р. Назв. праця. — С. 33.

²³ Skocpol T. Назв. праця. — С. 169.

²⁴ Дарендорф Р. Назв. праця. — С. 32.

²⁵ Див.: Walt S.M. Назв. праця. — С. 19–21.

²⁶ Див.: Айзенштадт Ш. Н. Назв. праця. — С. 194.

²⁷ Там само. — С. 194–195.

²⁸ The houses of history: a critical reader in twentieth-century history and theory. — P. 124.

²⁹ Див.: Гавлин М. Л., Казакова Л. А. Современные буржуазные теории социальной революции. — М.: Наука, 1980. — С. 47.

³⁰ Див.: Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчук, Т. Цимбал. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 84.

³¹ Токвиль А. де. Назв. праця. — С. 5.

³² Див.: Конфліктологія [Електронний ресурс]: Навч. посіб. / Л. М. Ємельяненко, В. М. Петюх, Л. В. Торгова, А. М. Гриненко. — К.: КНЕУ, 2003. — 315 с. — Режим доступу: http://buklib.net/component/option,com_jbook/task,view/Itemid,99999999/catid,136/id,4220/.

³³ Шутов А. Ю. Политический процесс. — М.: ИНФРА-М, 1994. — С. 19.

³⁴ Див.: Токвиль А. де. Назв. праця. — С. 5.

³⁵ Див.: Edwards L.P. The natural history of revolution. — 2-nd ed. — Chicago; L.: University of Chicago Press, 1970. — P. 120–121.

³⁶ Walt S.M. Назв. праця. — С. 19–21.